

דרך ספר שי לזאב גרים

עורכים

אבריאל ברלבב, עודד ישראלי,
יונתן מאיר, אברהם (רמי) ריינר

⌘

כרמל • ירושלים

תוכן העניינים

שער ראשון: אדם וספר

העורכים

זה ספר תולדות אדם: זאב גריס וחקר אנשי המעשה של הספר העברי 13

יונתן מאיר

כתבי זאב גריס: רשימה ביבליוגרפית (תשל"ז-תשפ"א)..... 17

שער שני: קבלה, ספר ודפוס

צחי וייס

שמותיו של ספר יצירה..... 33

רונית מרוז

השירה שנמסרה בלחישתה: פואטיקה ואיזוטריות בספר יצירה 43

בועז הוס

מהדורת זולצבך תמ"ד של ספר הזוהר..... 61

עודד ישראלי

למי התגלה אליהו? לגלגוליה של מסורת קבלית מכתבי היד אל הדפוסים 77

ברכה זק ויועד קדרי

גלגולו של דרוש שדרש ר' משה קורדובירו בעניין הזיווג..... 93

משה חלמיש

תיקון חצות וגלגוליו עד אמצע המאה השבע-עשרה..... 107

שער שלישי: סוגות, עריכות ומהדורות

יעקב בלידשטיין

לעמדת הרמב"ם בנוגע לסמכותן של גזרות ותקנות: משנה צעירה? 153

אברהם (רמי) ריינר

ספר הישר לרבנו תם: ספר? ישר? 157

זאב הרוי

171 ..... על שיר הפתיחה לספר מלחמות ה' לרלב"ג

נחם אילן

181 ..... פירושים לפרקי אבות כסוגה מובחנת של ספרות המוסר

דב שוורץ

197 ..... הערות על הדרשנות היהודית הביזנטית במאה החמש־עשרה

יעקב אלבוים

על שניים ועל שלושה :

213 ..... על ספר הגן וספר דרך משה ועל ליקוטי ספירים שצורף אליהם

משה מ' פיירשטיין

243 ..... החומש ביידיש במאה השש־עשרה

משה דוד צ'צ'יק

259 ..... מנחה חדשה : לדמותו של פירוש דרשני בן המאה השש־עשרה למסכת אבות

שלמה ברגר

289 ..... סדר הנהגת בית הכנסת באמסטרדם 1716

אבריאל ברלבב

299 ..... תשמישי הנפש : הדפסת ספרים קטנים והמקום הריטואלי היהודי

שער רביעי: הספר בחסידות

רון מרגולין

על הדפסת תורת החסידות והגדרתה כקבלה שהפכה אתוס

317 ..... לאור משנתם של ר' מנחם מנדל מויטבסק ור' אברהם כץ מקאליסק

רועי גולדשמידט

משוש כל המתאבלים : הדפסת ספרי קבלת האר"י בסוף המאה השמונה־עשרה,

333 ..... התקבלותם והשפעתם על חוגי החסידים

דוד צרי

347 ..... ציטוטי ר' ישראל בעל שם טוב בדרושי ר' מנחם נחום מטשרנוביל

יונתן מאיר

363 ..... הגיוגרפיה בקונטקסט : ספר שבחי הבעש"ט ותהליך עיצובה של החסידות

ניחם רוט

באר החסידות של אליעזר שטיינמן על רקע הכתיבה הנאו־חסידית של קודמיו..... 389

שער חמישי: סוכני הספר בעולם החדש

יוסף מרדכי דובאוויק

להסכים על גוף הספר דבר שפתים אף למותר :

תרומת הסכמותיו של ר' יעקב משולם אורנשטיין לתולדות הספר העברי..... 407

עמוס גולדרייך

שני נוסחים למאמר על הגימטריות מאת א"צ צווייפל : תופעה ופשרה..... 425

מרדכי (מוטי) זלקין

הרוח החיה באופני ההדפסה : דבורה רוט כסוכנת תרבות..... 511

יוסף שלמון

עוד לתולדות הספרייה הלאומית 1872-1920..... 529

ענת נבות

פולמוס שני היבטים והרבנית רחל ציטרון :

בין הרבנים רוזין (הרוגצ'ובי) לויינברג..... 545

חגית כהן

טריבונוע פֶּאָר די פּאָלק (במה למען העם) :

העיתון הניו יורקי 'דער טאָג' כחנות ספרים וירטואלית..... 563

נורית פיינשטיין

הספר גן־ילדים ליצחק קצנלסון : אבן מסד בספרות הילדים העברית לגיל הרך..... 581

דניאל י' לסקר

ספרות קראית : הוצאות לאור במאה העשרים ואחת..... 601

רשימת המשתתפים..... 615

חלק אנגלי..... vi

תקצירים..... xv

משוש כל המתאבלים: הדפסת ספרי קבלת האר"י בסוף המאה השמונה עשרה, התקבלותם והשפעתם על חוגי החסידים

רועי גולדשמידט

הקדמה

מגילת איכה, או ספר קינות,¹ היא אחד החיבורים העוסקים בטרגדיה של חורבן בית המקדש וירושלים ובתחילתה של הגלות. תיאורי זוועות החורבן שבספר, כמו השימושים הנרחבים בדימויים ובמשלים הממחישים את הכאב, הפכו את הספר ואת לשונו למקור השראה לכותבי קינות והספדים על צרות ואירועים טרגיים במהלך הדורות.² אמנם, למרות תיאורי הזוועות שבספר, קיימים בידינו גם מעט פירושים מפתיעים, המשתדלים לבאר את מגילת איכה על דרך הגאולה והשמחה. פירושים אלו מושתתים בדרך כלל על העיקרון 'יסורין ממרקין',³ ועל כך שצרות הגלות הן המפתח לתיקון ולגאולה. כמו כן הם מושתתים על פרשנות אלגורית, או על הפעלת אמצעים יצירתיים אחרים, המאפשרים להפך את משמעות הפסוק הטרגי לשמחה ולישועה. החיבור שבו אבקש לדון במאמר זה הוא פירושו של ר' דוד שלמה אייבשיץ⁴ לאיכה: 'משוש כל המתאבלים',⁵ שהוא פירוש כפול – על דרך היגון והאנחה: פירוש 'המתאבלים', ועל דרך השמחה: פירוש 'המשוש'.⁶ אייבשיץ, תלמידו של ר' משולם פייבוש הלר

- 1 מסכת סופרים, מהדורת מיכאל היגער, ניו יורק 1937, הלכה יח, ה, עמ' 315.
- 2 השימושים הלשוניים בפסוקי איכה כפתיחה לקינות נידונו בקצרה במבוא למהדורת דניאל גולדשמידט, סדר קינות לתשעה באב: כמנהג פולין וקהילות האשכנזים בארץ ישראל, ירושלים תשכ"ח. וראו גם: אלן מינץ, חורבן: תגובות בספרות העברית על אסונות לאומיים, ירושלים תשס"ג, עמ' 11-21, ובעמ' 233 במפתחות על פי הערך 'איכה'.
- 3 ראו: בבלי, ברכות ה ע"א-ע"ב.
- 4 ראו על אודותיו: מאיר וונדר, 'איבשיץ', מאורי גליציה: אנציקלופדיה לחכמי גליציה, א, ירושלים תשל"ח, עמ' 81-85.
- 5 דוד שלמה אייבשיץ, משוש כל המתאבלים, ירושלים תשמ"ט [להלן אפנה למהדורה זו, לפירוש 'המשוש': משוש, לפירוש 'המתאבלים': מתאבלים]. וראו גם לקמן, הערה 11.
- 6 שם החיבור 'משוש כל המתאבלים', נוסד על מילות הפסוק 'שִׁמְחוּ אֶת יְרוּשָׁלַם וְגִילוּ בָּהּ כֹּל אֲהַבְיָהּ שִׂישׁוּ אֶתָּה מְשׁוּשׁ כֹּל הַמְתַאבְלִים עֲלֶיהָ' (ישעיהו סו, י).

דרך ספר: שי לזאב גריס, בעריכת אבריא בר־לבב, עוודד ישראלי, יונתן מאיר, אברהם (רמי) ריינר, ירושלים: כרמל, 2021, עמ' 333-346.

מזבארד⁷, היה פוסק הלכה חשוב⁸, רב בקהילות בגליציה וביסראביה⁹, דרשן שספריו נפוצו במהדורות רבות,¹⁰ ומראשוני החסידים. הוא כתב את החיבור כשני פירושים מקבילים זה לזה. להלן אבקש להציג בקצרה את החיבור ואת דרכי כתיבת הפירוש הכפול הייחודי. בכך אחשוף דרך נוספת של יצירה של ספרות הפרשנות על דרך הדרש. נוסף על כך אבחן את הקשר בין פירוש זה להדפסת ספרי הקבלה הלוריאניים בסוף המאה השמונה-עשרה, ולהפצתם באופן מסחרי והמוני. הנתונים העולים מן החיבור עשויים ללמד מעט על נגישותם של תלמידי החכמים לכתביהיד של ספרות היסוד הלוריאנית טרם הדפסתה, ועל דרכי הלימוד והשיתוף של ראשוני החסידים במידע סודי זה.

משוש כל המתאבלים ודרכי כתיבתו

פירושו של ר' דוד שלמה אייבשיץ למגילת איכה נותר בהעתקת כתביד יחידה של משה בן יקותיאל מממירוב משנת תקפ"ט (1829), כמצוין בקולופון שבשער כתביד ירושלים, וולך 560. בקולופון שבעמוד האחרון של כתביהיד ציין המעתיק שמקור הכתיבה הוא מכתביד המחבר עצמו, וכן הוא ציין שאף את הטעויות של המחבר לא תיקן בגוף הטקסט אלא סימן.¹¹ בתחילת החיבור כתב ר' דוד שלמה שיר, מעין

7 ר' משולם פייבוש הלר נזכר בכתביו ההלכתיים של אייבשיץ, כמורו ורבו, בשני מקומות: דוד שלמה אייבשיץ, לבושי שר"ד, מאהלו תקע"ב, צט ע"א; הנ"ל, לבושישר"ד, אורח חיים, מאהלו תקע"ח, קסח מב; הנ"ל, לבושישר"ד, אורח חיים, זיטומיר תרי"ד, ח ע"א.

8 כתביו ההלכתיים כוללים את ספרו על הלכות שחיטה, טריפות הריאה ודיני הוראה שונים – לבושי שר"ד (לעיל, הערה 8), ובשנית נדפס בסאדליקוב, תקפ"ח. ראו: אברהם יערי, 'הדפוס העברי במאהלו ע"נ דנייסטר', קרית ספר, כג (תש"ז), עמ' 5, 10. ספר זה זכה לתפוצה רבה, ובעקבותיה נדפסו גם הגהותיו על השולחן ערוך על חלק אורח חיים (לעיל, הערה 8), שהודפס שוב בזיטומיר תרי"ד; דוד שלמה אייבשיץ, לבושי שר"ד, יורה דעה, צפת תרכ"ג; הנ"ל, לבושי שר"ד, חושן משפט, קרקוב תרמ"ב. נוסף על אלו ספר שו"ת, נאות דשא, לבוב תרכ"א, שהדפיס אברהם בנימין קלוגר, בנו של ר' שלמה קלוגר מברודי. כ"ד תשובות נוספות נדפסו בספרו כד הקמה – מי מנוחות, פרשמישלא תרנ"ח. וחלק שני של ספר שו"ת זה, הכולל תשובות נוספות בכתב ידו של אייבשיץ משו"ת נאות דשא, נדפס בירושלים תשכ"ב. אף שהיה רב של קהילת בוזאנוב (Budzanow) שבגליציה, שהייתה קטנה יחסית, נועצו בו רבנים של ערים גדולות בסוגיות מורכבות. על כך ראו לדוגמה: צבי הירש קרא מבוצ'ץ, נטע שעשועים, זאלקווא (Zółkiew) תקפ"ט, סימן לט, כז ע"א. וכן התכתבותו עם ר' אפרים זלמן מרגליות מבראד, ראו: בית אפרים, אבן העזר, ג, ורשה תרמ"ד, סימן קיא. לא נכתב רבות על אייבשיץ בכלל, ועל כתיבתו ההלכתית בפרט, וקצרה כאן היריעה. ראו: חיים טשרנוביץ, תולדות הפוסקים, ג, ניו יורק תש"ח, עמ' 206-208.

9 ידוע שהיה רב בקהילות בוזאנוב בגליציה וסורוקה (Soroca) בביסראביה. נטען עליו שהיה רב בקהילות נוספות, אך לא נמצא מקור לכך, ואין כאן מקום להאריך.

10 על תפוצת המהדורות והשפעת ספריו של אייבשיץ ראו: מ' פייקאד, 'הנהגה החסידי: סמכות ואמונת חכמים באספקלריית ספרותה של החסידות, ירושלים תשנ"ט; זאב גריס, 'ספרות הדרוש היהודית: בין מסורת שבכתב למסורת שבעל פה', קבלה, טו (תשס"ז), עמ' 169-195.

11 כתביד ירושלים, וולך 560 (לשעבר: מוסד הרב קוק מס' 166), ביס"ל F. 20877. סקירה כללית וקצרה על אודות המחבר ופרסום של כמה דפים מתוך כתביהיד שהיה בספריית הרב יהודה ליב

קולופון, ובו הוא רמז את שמו, את שם אביו, ואת השנה שבה הוא סיים לכתוב את החיבור: 'חיברתי התקמ"ג'. בשנה זו היה ר' דוד שלמה כבר מבוגר יחסית, כבן 27, וכבר כתב יותר מספר אחד.¹² את תחילת עבודתו על הספר יש לאחר משנת תקל"ט, מפני שאחד מן החיבורים שאליהם הפנה אייבשיץ הוא ספרו 'מגילת סתרים', ספר שלכל הפחות חלקו חובר אחרי שנת תקל"ט. זאת אנו יודעים מפני שב'מגילת סתרים' הוא השתמש בפירושו לתיקוני זוהר של ר' יצחק אייזק בן יקותיאל נחמן מפולאצק, 'באר יצחק', שנדפס לראשונה בזאלקווא (Żółkiew) בשנת תקל"ט.¹³ בידינו החיבור רק על איכה פרקים א-ב, אולם נדמה שזהו כל הפירושו. דרכו של אייבשיץ הייתה לבאר פרקים אחדים מן התנ"ך כחיבור אחד, המורכב מכמה אפשרויות דרשניות על אותו הפסוק או הפרק, ולא דווקא לכתוב פירושו על ספר שלם.¹⁴

גם בשני הפירושים לאיכה, פירושו 'המשוש' ופירושו 'המתאבלים', השתמש אייבשיץ במגוון רחב מאוד של אפשרויות דרשניות, ובמגוון רעיונות שליוו את הפירושו על דרך השמחה. נמנה כמה מן המרכזיים שבהם, המבטאים את נצנוצי הגאולה מתוך מילות הקינה: מסירות הנפש על קיום המצוות ולימוד התורה,¹⁵ השתתפות ישראל בצער השכינה – למרות מצבם העגום,¹⁶ העובדה שאומות העולם הרבו לענות את ישראל, ולעומת זאת נאמנותם של ישראל שלא למרוד באומות,¹⁷ רמזים והסברים שונים מדוע מצבם של ישראל איננו בלתי הפיך,¹⁸ העובדה שהשכינה מצטערת עם ישראל ונמצאת עמם בגלות,¹⁹ הבטחת הגאולה

מימון, ערך חתנו – יצחק רפאל, בספר היובל לרב שפרן. ראו: יצחק רפאל, 'דפים מתוך ספר עלום של בעל "לבושי שר"ד"', אי"ש בגבורות: מאמרים במורשת ישראל ותולדותיו מוגשים לכבוד הרב אלכסנדר שפרן, ירושלים תש"ן, עמ' 189-196. נדפס לראשונה בירושלים תשמ"ט. 12 במהלך פירושו הוא הפנה לחיבורו 'מגילת סתרים' (נדפס לראשונה סיגעט תר"ע), פירושו דרשני על פרק א בתהלים, הדומה מאוד בסגנונו לחלקים הראשונים של 'משוש כל המתאבלים'. ראו: מתאבלים, עמ' י. כמו כן הוא הפנה לפירושי מקרא נוספים שלא הגיעו לידינו, ראו למשל: מתאבלים, עמ' ד, ה, יב, כג, ל.

13 את המידע שהספר נדפס בראשית שנת תקל"ט אנו למדים משתי הסכמות שבספר: הסכמת רבה של זאלקווא שנכתבה בשנת תקל"ט, וכן ההסכמה של אב"ד של קהילת באר מיום י"א בחשוון תקל"ט, זאת אף שבשער הספר נכתב המניין שנת 'כי שם חלקת מחוקק ספון לפ"ק' [כל ההדגשות להלן הן משלי]. מתוך כך אנו גם למדים על המהירות שבה ספרים חדשים בקבלה נקלטו אצל הלומדים, ואף צוטטו בידיהם. יש לציין שעל פי המדפיסים, לכל הפחות, הספר מושתת על 'עץ חיים' לר' חיים ויטל, כפי שניתן לראות בעמוד השער שבספר ובהקדמת המגיה, וזאת בשונה מן המופיע בהקדמת המחבר עצמו. עניין זה מלמד על התקבלות ספרי הקבלה בשווקים ואצל תלמידי החכמים, וכן על הביקוש לספר 'עץ חיים' ועל היותו מקדם מכירות.

14 כך הוא פירושו מגילת סתרים, לבוב תרכ"ב, שבו הוא ביאר רק את פרק א בתהלים ברצף של דרושים על דרכי המוסר והקבלה.

15 משוש, עמ' א-ב, טו-טז.

16 משוש, עמ' ב, ח, יט-כ, מב, מג, נח.

17 משוש, עמ' ב-ג, יח-יט, כב, מח, עה; עז; מתאבלים, עמ' סא.

18 משוש, עמ' ד, ט, מו-מח.

19 משוש, עמ' ו-ז, ח, טז-יז.

מפני ש'באו מים עד נפש'²⁰ ורמזים שונים לתקומתם של ישראל בכתובים, בגימטריאות ובמציאות הראלית.²¹

בחינת הרעיונות, המקורות והמושגים שבהם השתמש המחבר במהלך הפירוש, מלמדת כי הוא כתב את הפירוש כעין יומן,²² וחיבר את הרעיונות והתורות שהוא למד במהלך התקופה עם פסוקים ממגילת איכה. ספרים שונים, שמועות והגיגים שעלו על לבו, מתקשרים בדרכים שונות עם צער השכינה בפירוש 'המתאבלים', ועם הצפייה לגאולה בפירוש 'המשוש'. עדות לכך ניתן לראות בדרכי עריכת החיבור, או ליתר דיוק, בדרך שבה החיבור לא נערך. במהלך החיבור הפנה המחבר למקומות שונים בתוך הספר, לעתים מפירוש המשוש לפירוש המתאבלים, ולהפך. בדיקת ההפניות בין שני הפירושים מלמדת כי אלו הפניות מקומיות. כלומר, הפניה לפירוש המקביל על אותו הפסוק ושימוש באותו הרעיון הדרשני לביאור על דרך היגון ועל דרך השמחה.²³ לא מצאתי הפניות פנימיות לפירושים ולפסוקים שיפרש בהמשך, ועל כן יש להניח ששני הפירושים נכתבו במקביל. זאת ועוד, אף שכפי שיתואר להלן, במהלך כתיבתו נחשף אייבשיץ לספרות חדשה, שבעקבותיה השתנתה דרך הכתיבה שלו, הוא לא חזר וערך את הפסוק 'היו צָרִיָּה לְרֹאשׁ אֵיבִיָּה שְׁלוֹ',²⁴ שאייבשיץ ביאר בכמה דרכים על מקומו, הוא חזר וביאר שוב לקראת סוף פירושו לפרק א:

עוד נרמזו בע"ה שיהי' התמתקות ב"ב [במהרה בימינו], ותחלה אבאר פסוק 'הי' <ו> צריה לראש ואויביה שלו'. וכבר ביארתי שם ראש הפסוק היו צריה לראש על סוד המיתוק ע"ש, ותיבת אויביה שלו נבאר עכשיו. כי הנה סוד אי"ב גי' [גימטריה] י"ג אתוון דאלהים, ומשם יניקת האויב 'מלך אלהים על גוים'. וז"ס היה ה' כאויב, כי מדה"ר [מידת הרחמים] נעשה מדה"ד [מידת הדין]. והנה עיין בכוונות ברכת כהנים, סוד שלוה, מצד ג' הויות וג' אלהים גימ' של"ו, כי נמתקים האלהים עם ההויות. ולענין הזה ירמוז 'אויביה' רומז על מדה"ד שהוא י"ג אתוון דאלהים וכו' 'שלו' נמתק עם ההויות כנ"ל, ואז יבוטל רוח הטומאה [...] (משוש, עמ' סד)

הביאור בדרך של 'סוד המיתוק' מתייחס כמובן לביאור ה'משוש', על דרך השמחה, שם מפרש אייבשיץ את כל הפסוק 'היו צריה לראש', כולל המילה 'שלו' הנזכרת.²⁵ אמנם כאן הוא מבקש לבאר באופן אחר מילה זו שבפסוק, ולקשרה לכוונת ברכת

20 משוש, עמ' לו.

21 משוש, עמ' א, י-יב, כב-כד, כז-כט, סו, עד-עה.

22 ראו: לקמן בהערה 27.

23 ראו לדוגמה: מתאבלים, עמ' לג: 'עיין במשוש יותר', המפנה לפירוש המשוש בעמ' כו, העוסק באותו הפסוק; מתאבלים עמ' נג, המפנה לפירוש המשוש, עמ' נב; מתאבלים, עמ' סח, המפנה לפירוש המשוש באותו העמוד.

24 איכה א, ה.

25 ראו לקמן ליד הערה 46.

כהנים, כפי שהיא מופיעה בספר 'פרי עץ חיים'.²⁶ כוונה זו עוסקת בתפילה על 'הטבת חלום', כלומר תפילה למי שחלם חלום רע ומבקש להמתיק את משמעותו הרעה ולהחליפה בטוב. לשם כך הוא מכוון חולם החלום בברכת כהנים כך:

[...] והנה כשהכהן אומר 'וישם לך שלום' יכוין אז לבקש על החלום. כי ר"ת הם ול "ש גי' ג' אלהים וג' הויות כנ"ל הממתקים ע"י [על ידו] כנ"ל. ולזה נתכוין איוב באמרו: 'שלו קיויתי ויפרפני' פי' [פירוש] שחשב שהיה הדינין ממותקין שהם ג' אלהים עם ג' הויות אבל 'ויפרפני' שנהפך הכל לדין שהם פ"ר כנודע [...] [פרי עץ חיים, קארעץ תקמ"ב, נו ט"ג]

בניגוד לאיוב שקיווה לדינים ממותקים וקיבל במקומם דינים קשים, כאן מבקש חולם החלום למתק את הדינים באופן שיתמזגו הדינים הקשים שבשם אלוהים עם אותיות שם הרחמים של האל, הוי"ה. כך גם ביקש אייבשיץ בבארו את מילות הפסוק 'אויביה שלו': המילה אי"ב שהיא י"ג בגימטריה, המקבילה ל"ג אותיות המילוי של שמות אלוהים, שולבה עם אותיות יה"ו משם ההוי"ה ומותקה. לכך רומזת גם המילה 'שלו' כהוראתה ככוונת האר"י הנ"ל.

פירוש מחודש זה על המילה 'שלו', חובר כחלק ממהלך ארוך יותר, שבו שילב אייבשיץ כמה רעיונות כדי לבאר את הפסוק האחרון שבפרק א באיכה. אייבשיץ היה יכול לערוך את הפירוש המחודש במקומו, מבלי לפגוע בצרכי הפירוש המקומיים. דומה כי נתונים אלה מלמדים שהספר נתחבר טיפין טיפין אגב לימוד בספרים שונים, סיכום רעיונותיהם וחיבורם לפסוקי איכה – תוך ניסיון לראות את צער הגלות ואת נצנוצי הגאולה זה בצד זה. בכל פעם הוא מתקדם במגילת איכה בכמה פסוקים, ומבארם קטעים קטעים,²⁷ מבלי שיערוך את כתביו מחדש. יש לשים לב לסגנון כתיבה

26 ראו: פרי עץ חיים, קארעץ (Korzec) תקמ"ב, נו ט"ג. כוונה זו לא מופיעה בספרי כוונות לוריאניים נפוצים אחרים, כגון: יעקב צמח, נגיד ומצוה, אמסטרדם תע"ב. (על החיבור ראו: זאב גריס, ספרות ההנהגות: תולדותיה ומקומה בחיי חסידיו של הבעש"ט, ירושלים תש"ן, על פי המפתח בעמ' 397, ובעיקר בעמ' 86-89, והשוו: יוסף אביב"י, קבלת האר"י, א-ג, ירושלים תשס"ח, עמ' 593-598, 662-672); שלחן ערוך האר"י, פרנקפורט תנ"א (על חיבור זה ראו: גריס, שם, עמ' 16 ובהערה 66, והשוו: אביב"י, שם, עמ' 752-753); עמנואל חיריקי, משנת חסידים, אמסטרדם תפ"ז (על חיבור זה ראו: אביב"י, שם, עמ' 757-759); משה טרינקי, ספר הכוונות, נוציה 1620 (על חיבור זה ראו: אביב"י, שם, עמ' 372-374). גם את כוונת טיבול המוציא שהביא אייבשיץ בהמשך החיבור, בפירוש המתאבלים עמ' עה, מצאתי רק בספר פרי עץ חיים, פו ט"ב. לא מצאתיה בכל החיבורים הללו, וכן לא אצל א' חזקוני, זאת חקת התורה, נוציה ת"ט.

27 חשוב לציין כי יש שוני מהותי בין כתביהיד לעריכתם של המדפיסים. כתביהיד מאורגן בקטעים קטעים מתוך המגילה, שפורשו ונדרשו בידי אייבשיץ: ציטוט של כמה פסוקים, ולאחריהם פירושו השונים, במגוון האפשרויות על כל פסוק ופסוק – מסודרים זה לצד זה, פירוש המשוש ופירוש המתאבלים. לעומת זאת, המדפיסים השמיטו את קטעי הפסוקים מתוך הפירוש, והעבירו אותם לסוף החיבור, כיחידה אחת של מגילת איכה בשילוב של פירושי המקרא המסורתיים כגון רש"י ופירושים נוספים. בכך שיבשו המדפיסים את מבנה הספר ופירקו את היחידות שמהן הוא

זה, שהוא כעין רשימת רעיונות וסיכומים אישיים,²⁸ ולייחדו מפירושים דרשניים קבליים אחרים.

היבטים ביבליוגרפיים העולים מן החיבור

מן הנתונים שהובאו עד כאן עולה כי 'משוש כל המתאבלים' נכתב במהלך תקופה ממושכת, בערך בשנים תק"מ-תקמ"ג. למשך כתיבת החיבור, כפי שנראה, הייתה השפעה על מהלך כתיבתו. בשנים אלו חברו אישים במזרח אירופה להעלאת ספרי קבלה על מכבש הדפוס, ובפרט ספרי היסוד בקבלת האר"י.²⁹ קודם להדפסת ספר 'עץ חיים' וספר 'פרי עץ חיים' בשנת תקמ"ב, נדפסו כמה וכמה ספרים בקבלת האר"י.³⁰ ברם, הללו אינם מספקים תמונה כוללת ורחבה על מגוון הרעיונות והדרושים הלוריאניים. אכן, כתבייד שונים מקבלת האר"י היו באזור הגאוגרפי והרוחני שבו פועל אייבשיץ, ואישים שונים כגון הבעש"ט וחוגו עסקו בפיתוחן של כוונות וייחודים חדשים. ר' משה שהם מדולינה, תלמיד ישיר של הבעש"ט, חיבר באותם הימים את ספרו 'שרף פרי עץ חיים', ובו הוא ערך מחדש את 'פרי עץ חיים' של ר' מאיר פופרש, תוך השוואת נוסחי הדפוס וכתביהיד שברשותו.³¹ זאת ועוד, בידינו כוונות המיוחסות לבעש"ט, הנוטעות היטב בשפה ובתהליכים הלוריאניים,³² וכן ידוע עיסוקו האינטנסיבי של תלמידו ר' יעקב יוסף

היה בנוי – כנראה כדי להציגו כפירוש עקיב שבו יכול כל קורא במגילה בבית הכנסת למצוא פירושים מועילים המבארים את הפסוקים.

28 בידינו עוד פירושים כאלו, למשל ספריו של ר' יעקב יצחק הורביץ 'החווה מלובלין'. ספריו זאת זכרון' ו'זכרון זאת' נכתבו כעין יומן אישי, הוא סיכם בהם את לימודיו ואת דרשותיו, והם נדפסו יחד עם הערותיו ותובנותיו האישיות. ראו: אוריאל גלמן, 'החסידות במחצית הראשונה של המאה התשע-עשרה: טיפולוגיות של מנהיגות ועדה', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשע"א, בעיקר בעמ' 139-174 ובהפניות שהביא שם.

29 ראו: ישעיה תשבי, 'דרכי הפצתם של כתבי קבלה לרמח"ל בפולין ובליטא', קרית ספר, מה (תש"ל), עמ' 151-152 בהערה 125. זאב גריס, הספר כסוכן תרבות בשנים ת"ס-תר"ס, תל-אביב תשס"ב, עמ' 73-94.

30 למשל 'ספר הגלגולים' שנדפס כבר בשנת תפ"ד באמסטרדם, או 'ספר הכוונות' לר' משה טרינקי שנדפס כבר בשנת ש"פ בוונציה, וספרים נוספים נוסח קבלת ר' ישראל סרוק. ראו: אביב"י, קבלת האר"י (לעיל, הערה 26), עמ' 372-374. וראו עוד: רועי גולדשמידט, 'לימוד קבלת האר"י בחוג הבעש"ט – עיון בשרף פרי עץ חיים לר' משה שהם מדולינה', קבלה, 29 (תשע"ג), בהערות 104-113 וסביבן.

31 יצירתו של ר' משה מדולינה 'שרף פרי עץ חיים' היא מעין עריכה מחודשת וביקורתית של 'פרי עץ חיים' של ר' מאיר פופרש. ר' משה השתמש בבירור הנוסח והתמודדות עם הסתירות הפנימיות שבספר גם בספרות הלוריאנית הרחבה, כגון עץ חיים, כנפי יונה, ומבוא שערים, אך גם השווה בין כתביהיד שעמדו לפניו לבין נוסח הדפוס שיצא לאור קודם לסיום כתיבת הספר. על כך ראו בהרחבה: גולדשמידט, לימוד קבלת האר"י בחוג הבעש"ט (לעיל, הערה 30), עמ' 249-263.

32 ראו: Menachem Kallus, 'The Relation of Baal Shem Tov to the Practice of Lurianic Kavanot in Light of Comments on the Sidur Rashkov', *Kabbala*, 2 (1997), pp. 151-168

מפולנאה בספרות הלוריאנית.³³ כך גם אצל חכמים בני התקופה שאינם נמנים באופן מובהק עם הבעש"ט וחוגו, כגון ר' ישראל מז'אלודז'יץ, שעסק בספרו 'נטיעה של שמחה' גם בהנהגות קבליות שמקורן, לדברי המחבר, 'בפרי עץ חיים'.³⁴ עם זאת, יש לתהות מי החזיקו בעותקים של כתבייד אלו, והאם כל החפץ לחסות בצלו של 'עץ חיים' זכה לכך? האם ניתן לשער את היקף מעגל הלומדים מן הספר עצמו, שרכשו השכלה מעמיקה ורחבה ככל שניתן? כמה מן הלומדים שעסקו בקבלת האר"י, שתו את מימיה בכלי ראשון וכמה מהם שתו ממנה בכלי שני ושלישי?³⁵

סקירה של הספרות ששימשה את אייבשיץ במהלך כתיבת 'משוש כל המתאבלים' מצביעה על שינוי משמעותי בספרי המקור שלו וכן בסגנונו הדרשני מאמצע החיבור ואילך. עיון במהדורה הנדפסת של 'משוש כל המתאבלים' מגלה שבאמצע הספר, החל מעמוד מ' מתוך פג' עמודים, עבר אייבשיץ בהדרגה לשימוש בספרות שלא נהג לצטט ממנה קודם לכן כלל, לא בחיבור דנן, ולא בספרו 'מגילת סתרים' שכאמור חובר קודם ל'משוש כל המתאבלים'.³⁶ ניתן לראות זאת בטבלה שלהלן, שבה מצוינים מספרי העמודים שבהם הפנה אייבשיץ לספרי קבלה:³⁷

33 על כך ראו: ישעיה תשבי, 'הרעיון המשיחי והמגמות המשיחיות בצמיחת החסידות', ציון, לב (תשכ"ז), עמ' 1-45. עיקרו של המאמר בסתירת התאוריה של גרשם שלום שלפיה אחד מחידושי החסידות הוא נטרול הרעיון המשיחי שבתורת התיקון הלוריאנית (על עמדתו של שלום בעניין זה, ולסיכום הפולמוס בנושא ראו: דוד אסף ואסתר ליבס (עורכים), השלב האחרון: מחקרי החסידות של גרשם שלום, ירושלים תשס"ט, עמ' 1-22; 31-34; 280-312). במקורות רבים במאמר הזכיר תשבי את שימושו הרבים של ר' יעקב יוסף בכתבי האר"י, וכל המעיין בספר ימצאם לרוב, תוך שימוש בשמות הספרים 'עץ חיים', 'פרי עץ חיים' ו'נוף עץ חיים', שמות ספריו המקוריים של ר' מאיר פופרש שנשתמרו בכתביהיד אך לא בנדפס. בחלק מן המקורות מופיעות הפניות לפירושים שהעניק הבעש"ט, מורו של ר' יעקב יוסף, לכתבי האר"י. ראו: תולדות יעקב יוסף, קארעץ תק"מ, יב ע"ב: 'והענין, דשמעתי בשם מורי זלה"ה מה שביאר בכתבי האר"י זלה"ה למתק דינין בשרשן [...]'.³⁷

34 נטיעה של שמחה, זאלקווא תקכ"ג. דבריו נידונו אצל: מ' פייקאד, בימי צמיחת החסידות: מגמות רעיוניות בספרי דרוש ומוסר, ירושלים תשנ"ח, עמ' 90-93; וכן בעמ' 287-288 ובהערה 34.

35 ביחס לשאלת תפוצת כתביהיד של ספרי היסוד בקבלת האר"י, ראו: גריס, ספרות ההנהגות (לעיל, הערה 26), עמ' יד-יז, וראו עוד: משה אידל, "אחד מעיר ושניים ממשפחה": עיון מחודש בבעיית תפוצתה של קבלת האר"י והשבתאות, פעמים, 44 (תש"ן), עמ' 5-30. והשוו: אביב, קבלת האר"י (לעיל, הערה 26), עמ' 1033-1035.

36 ראו לעיל, ליד ובהערות 12-13.

37 לא ציינתי את השימושים והציטוטים שבספרות הזוהר. בכל מספר עמוד המצוין כאן אפשר שייעשה שימוש במקור אחד יותר מפעם אחת. ציינתי רק את המקומות שבהם הוא הזכיר במפורש את מקורותיו, אף שעיסוק במקור אחד עשוי להשתרע על פני יותר מעמוד אחד.

שם הספר	עמודים א-מ	עמודים מ-פג
ספר הגלגולים	א, כו	
שערי אורה	ב, ו, י, יא, יז, כא, כח, לא, לה, לו	מד, סו, סז
טוב הארץ	ד, ה, ז, כה, לב, לג, לד, לה, לז	מג, מה, מו, פא
ליקוטי ר' שמשון אוסטרופולי	ד	
שערי קדושה	ה	
יונת אלם	יב	
שפע טל	ג, יד	
ויקהל משה	טז, ל, לח, לט	מד, סח
משנה למלך	לה	
מאורי אור	לח	ס, עב
אלשיך		מג
מגיד מישרים (לר' יוסף קארו)		נט
עץ חיים		מ, מא, נט, סא, סג, סו, סז, סט, ע, עא, עב, עג, עד, עה, עו, עז, עח, פב, פג
ספר הכוונות – פרי ע"ח		נד, סד, סו ³⁸
לקוטי תורה וטעמי המצות (מכונה לעתים 'ספר הכוונות') ³⁹		סו, עה, עח, פ, פג.

עיון בטבלה חושף בבירור את הפתאומיות שבמעבר לשימוש בספר 'עץ חיים', ולאחר מכן גם בספר 'פרי עץ חיים' ו'ליקוטי תורה' למן עמוד מ' ואילך. ר' דוד שלמה אייבשיץ לא רק ציטט או הזכיר את ספר 'עץ חיים' או את ספרי הכוונות, אלא אף

38 מפנה ל'דרוש קל וחומר', ככל הנראה מן התכנים הכוונה לביאור 'בריייתא דר' ישמעאל' ש'בפרי עץ חיים' (לעיל, הערה 26), יג ט"א, ולא לימאמר המדות' לרמ"ע מפאנו, עשרה מאמרות, ונציה שני"ז, סה ט"ג-ט"ד.

39 במקום אחר הראיתי שגם ר' משה שוהם מדולינה, תלמיד הבעש"ט, התייחס לספר ליקוטי תורה וטעמי המצות כחלק מספרות הכוונות. בספרו 'שרף פרי עץ חיים' שהוא עריכה של 'פרי עץ חיים', הוסיף ר' משה שוהם גם שערים ותתי שערים הכוללים דרושים שציטט ממקורות נוספים. ראו: גולדשמידט, לימוד קבלת האר"י בחוג הבעש"ט (לעיל, הערה 30), עמ' 235-238.

לשונו, סגנונו והתכנים שבהם הוא עסק, השתנו בהתאם לשפתו של 'עץ חיים'. בתחילה ציטט ממנו מעט, ולקראת סוף החיבור, גם בפירוש 'המשוש' וגם בפירוש 'המתאבלים' עסק אייבשיץ אך ורק בחומרים מן הספרות הזו ובביאורם. הסגנון החופשי והיעסוק בשאלות אקטואליות ומוסריות שבתחילת הספר נעלמו, והקורא ימצא רק דרושים העוסקים בעולמות אבי"ע, אריך אנפין, אבא ואמא, זעיר ונוק, שמות ע"ב ס"ג מ"ה וב"ן, יעקב וישראל, רחל ולאה, ועוד ממיטב המושגים מן הספרות הלוריאנית.

מדוע אם כן בחר ר' דוד שלמה להשתמש כעת, לפתע, בספרות הלוריאנית באופן נרחב כל כך? צירוף של הנתונים שהובאו לעיל עם זמן כתיבת 'משוש כל המתאבלים' ועם זמן הדפסת ספרי 'עץ חיים' ו'פרי עץ חיים', מגלה שיש התאמה בין הופעתם בחיבורו לזמן צאתם ממכש הדפוס. אייבשיץ כאמור ציין את שנת תקמ"ג כשנה שבה סיים את כתיבת 'משוש כל המתאבלים', ואילו ספרי 'עץ חיים' ו'פרי עץ חיים' נדפסו סמוך ונראה לכך, במחצית הראשונה של שנת תקמ"ב.⁴⁰ מיד עם הופעתם התחיל אייבשיץ לעסוק בהם, ובמהרה קיבל עיסוקו האינטנסיבי בספרות הלוריאנית ביטוי באופן הכתיבה שלו ובמקורות שמהם ציטט.

נתון זה מלמד שני דברים חשובים על אודות תפוצת ספרי הקבלה הלוריאנית 'עץ חיים' ו'פרי עץ חיים' במזרח אירופה. ראשית, נמצאנו למדים שספרות זו הייתה בלתי נגישה גם לשכבת תלמידי חכמים שהשתייכו לחוגי ראשוני החסידים. אייבשיץ, שהיה תלמיד חכם מוצלח גם בתחום הספרות ההלכתית, והתעניין מאוד בספרות הקבלה הלוריאנית הנדפסת, לא נחשף לספר 'עץ חיים' קודם הדפסתו. אף על פי שהיה תלמידו של ר' משולם פייבוש הלר מזבֶּרֶד, שידוע שבסביבתו היו כתבים שונים מקבלת האר"י,⁴¹ אייבשיץ לא הצליח לשים את ידו על עותק מכתביהיד של ספרות היסוד

40 כפי שניתן ללמוד מן ההסכמות של חכמי אוסטרעהא, שנכתבו ביום ג' ד' במרחשוון תקמ"ב. סביר להניח שהספר יצא לשווקים כמה חודשים מאוחר יותר ראו: עץ חיים, קארעץ תקמ"ב, עמ' ההסכמות.

41 ראו למשל: יושר דברי אמת, מונקאטש 1905, ה' ע"ב, כד' ע"ב, לג' ע"א ובעוד מקומות שמהם ניכר כי ר' משולם הלר עסק ויצר בעקבות הכתבים הלוריאניים שהיו ברשותו. ר' משולם הלר אמנם ביקש להזהיר מפני עיסוק בכוונות בידי מי שאינו ראוי לכך, אך אותה האזהרה נאמרה גם בנוגע לכתביו של המגיד ר' דב בער ממזריטש ולסכנה הטמונה בהפצת כתביו, ולמי שיבין את דבריו שלא כהוגן (ראו: שם, יז ע"א; טז ע"א). בנוגע לכוונות לוריאניות ראו: שם, כו ע"ב-כח ע"א. שם פירט ר' משולם פייבוש הלר כוונות שונות בשם הבעש"ט למקווה, ומצווה את תלמידו חברו, ממוען האיגרת: 'אבל צריך שכוונה זו תלמוד וחזור עם איזה חבר טוב כמה פעמים עד שיהיה שגור בלבך שתוכך לכוין בנקל, כי כן ענין כל הכוונת צריך שיהיה שגורים מאד בלב לכוין ברגע אחת, כי לבבנו קצר מהכיל כל מה שצריך לכוין. ועיקר הכוונה הוא הדביקות בהש"ת ואם נכוין כוונת השמות לא נוכל לכוין מה שצריך לעיקר, לזאת צריך שיהיה הכוונה שגורה מאד ברגע, ועיקר הכוונה באמיתות להש"ת הבוחן כליות ולב אם באמת מקשר א"ע להש"ת בלי פניות ח"ו לזאת צריך לחזור פעמים רבות כוונת השמות הנ"ל [...]'. ר' משולם פייבוש אכן ציין שאת כוונות התפילה הוא עצמו לא מכווין באופן קבוע, ו' [...] עיקר הכוונה היא שבירת הלב', כפי שלמד מכתבי המגיד ממזריטש, זאת מפני ש'כל כוונות האר"י' שבאמת לא נאמרו אלא לאנשים כמותו או פחותי' מעט שכבר לבם טהור מכל סיג המפסיד המתאוה לכל התענוגים הגשמיים ומתאווים לתענוג רוחני [...] אבל אנחנו מנוגעים מכך רגל ועד ראש וכל ראש לחלי וכל

הלוריאנית. על אודות ספריו של ר' מאיר פופרש זכה ר' דוד שלמה רק לשמוע, מתוך הקדמות החיבורים שהתבססו לדברי מחבריהם ומדפיסיהם על 'עץ חיים', אך לא זכה לחזות בספר עד להדפסתו.⁴² אז הוא גם התחיל לראשונה לעסוק ולהשתמש בספרים כמו 'ליקוטי תורה' ו'טעמי המצות', שאף הם נדפסו קודם לכן בסמוך.

השפעת הספרות הלוריאנית על הגותו של ר' דוד שלמה אייבשיץ

כאמור, הדפסת ספרי היסוד בקבלת האר"י הביאה להרחבת מעגלי הלומדים, לעיסוק מעמיק יותר בספרות הלוריאנית, לכתובת ביאורים להם, וליצירה חדשה בעקבותיהם.⁴³ ראינו לעיל שגם בקרב חוג החסידים ותלמידיהם באותן שנים ספרי 'עץ חיים' ו'פרי עץ חיים' לא היו בנמצא, ובוודאי שלא נכללו בתכנית הלימודים והפיתוח של התלמידים. הדפסת הכתבים הביאה לעיסוק מרובה בהם, ובהמשך חייו עסק ר' דוד שלמה בלימוד, בביאור ובהוראה של רעיונות לוריאניים, מה שבא לידי ביטוי בספר דרשותיו הפופולרי 'ערבי נחל'. אייבשיץ השתמש בכוונות לוריאניות גם בדרכי התוכחה שלו, בעניינים שביין אדם למקום, בעניינים שביין אדם לחברו ובביסוס מוסדות הקהילה.⁴⁴ עיסוקו הנמרץ בספרות הכוונות, והניסיון לבאר ולפשט את הליך התיקון הלוריאני, הביאו אותו גם לתובנות מחודשות ומרחיקות לכת. כוונתי היא ליחסו לאומות העולם, אשר השתנה מאוד במהלך חייו.

בחלקו הראשון של פירוש 'משוש כל המתאבלים' ישנה ביקורת קשה כנגד אומות העולם, ומשאלת לב שתיעשה נקמה באותם גויים הפוגעים בישראל. כאמור, הפירוש נכתב בשנים הסמוכות לשנת תקמ"ג, שנים בהן היה מצבם של יהודי גליציה גרוע מאוד בשל הגזרות הקשות שהטיל עליהם המשטר החדש של הקיסרות האוסטרית.

לבב דוי [...] לזאת בחרתי לי לכוין כוונה אחת לכוין הלב להשי"ת בכל האפשר לכוונת התיבות והמלות כפי האפשר. אך גם מוסיף: 'לזאת בחרתי לי לכוין כוונה לכוין הלב להשי"ת בכל האפשר לכוונת התיבות והמלות כפי האשר ועכ"ז אם אוכל לפעמים לכוין ברגע איזה כוונה קלה דהיינו איזה שם שלא לטרוח ע"ז ושלא לילך מן הכוונה האמיתית הנ"ל אזי טוב. ובמעשים שלה מצות כמו תפילין וסוכה ולולב ושופר טוב לכוין בהם כוונת שמות כי שם אין דיבור רק מעשה, אבל בדיבור כמו תפלה יש הרבה כוונות לכוין הלב אל הדיבור שכמעט א"א הדיבור אם לא בטורח גדול [...] אבל עכ"ז טוב מאד ללמוד הכוונת של כל התפלות שעי"ז תתעורר הנפש כשתדע עד היכן הדברין מגיעים שהם מתקנים תיקון גדול מאד למעלה'. ברור מדבריו שעדיפה תפילה עם כל הכוונות, אלא שרק יחידי סגולה ראויים לה. את שאר הכוונות של המצוות המעשיות יש לכוון, וגם את כוונות התפילה יש ללמוד היטב, בתקווה שיזכה ברגע של התעלות גם לכוון איזו כוונה. והשוו: משה אידל, החסידות: בין אקסטזה למאגיה, ירושלים ותל-אביב תשס"א, עמ' 73, 293 בהערה 84.

ראו לעיל בהערה 13.

ראו: גריס (לעיל, הערה 29), עמ' 92.

44 אייבשיץ, ככל הידוע לנו, היה רבה הראשון של סורוקה והוא שייסד בה בית מדרש, מוסדות של גמילות חסדים ומעורבות חברתית, ועוד. על כך ראו: יהודה ליב מימון, 'והיה כי ישאלך בנך', סיני, לג (תשי"ג), עמ' ב-ד.

הונגריה.⁴⁵ כך, לדוגמה, נכתב על הפסוק 'אִיכָה יִשְׁבָּה כְּדָד':

[...] ונודע שהקב"ה השביע לישראל שלא ימרדו בא"ה [באומות העולם] להלחם בהם והם מקיימין, ועוד השביע לא"ה שלא ישתעבדו בבניו יותר מדאי והם אינן מקיימין וכ"א [וכן אמר] הקב"ה ית"ש [יתברך שמו] אני קצפתי מעט והם עזרו לרעה ותרבו [!] להשתעבד. לכן לעת הדין יענשו כולם [הדגשה שלי], כאשר הבטיחו לנו נביאי האמת [...] (משוש, עמ' ב-ג)

דבריו של אייבשיץ מושתתים על מאמר חז"ל הידוע מן הבבלי במסכת כתובות (קיא ע"א), המתאר את שלוש השבועות שהשביע הקב"ה את ישראל ואת אומות העולם. את ישראל השביע שלא יעלו בחומה ולא ימרדו בגויים, ואילו את הגויים השביע שלא ישעבדו את ישראל יותר מדי. דברי הבבלי הנ"ל מצוטטים ומבוארים בידי אייבשיץ במקומות רבים בחלק הראשון של פירושו, ומלווים בתסכול עמוק ובחוסר אונים אל מול הגזרות, שאין להם לישראל אלא לבכות בלילה על מר גורלם וגורל השכינה. לעומת זאת, בהמשך פירוש המשוש, כשהסביר ר' דוד שלמה את הפסוק 'הָיוּ צָרִיָּה לְרֹאשׁ אִיכָה שְׁלוֹ', הוא כתב כי הקב"ה לא עזב את ישראל בידי הגויים, ולכן הגויים לא משעבדים את ישראל יותר מדי:

[...] 'היו צריה לראש' ארז"ל 'כל המיצר לישראל נעשה ראש'. [...] כי שר גדול ונכבד אף שמיצר לישראל מ"מ מבקש תחבולה איך יעשה הרשעה בסתר שלא יצא עליו קול שרשע הוא יתבזה בפני חביריו. וא"כ אין הרשעות כ"כ גדול א"כ ראייה שהקב"ה מגין עלינו בגלותנו ולא נטשנו. (משוש, עמ' יב)

האם הגויים עושים רשעה גדולה בישראל ומשעבדים בהם יותר מדי, כפי שהוצג בקטע הראשון, או שאין הרשעות כל כך גדול? נראה שאתמול הרשעות הייתה גדולה מאוד, ואילו היום, בעת כתיבת שורות אלו הרשעות לא גדולה כל כך. תופעה זו משקפת את אופייה האסוציאטיבי של הכתיבה, כפי שהוצגה בחלקו הראשון של המאמר. משאלת הלב להינקם מאומות העולם חוזרת על עצמה במקומות נוספים במהלך החיבור, ומקבלת ביטוי נרחב ברוח הספר.⁴⁶

45 על כך ראו: אברהם יעקב ברור, גליציה ויהודיה: מחקרים בתולדות גליציה במאה השמונה עשרה, ירושלים תשכ"ה, עמ' 141-153.

46 ראו למשל: משוש, עמ' ח, י, יז-יט, ועוד. טענה מעניינת המופיעה בספר בהקשר של יחסי אומות העולם וישראל, היא מעיין טענה כלפי שמיא. לדברי אייבשיץ, הקב"ה אסר על ישראל להתחתן עם הגויים או לשתות את יינם (או יין שנגעו בו גויים המכונה בספרות ההלכתית 'סתם יינם'), ובכך גרם ליחס השלילי של הגויים כלפי היהודים (ראו: משוש, עמ' ו). יסוד הדברים מופיע במדרש איכה רבה, א ג, מהדורת בובר עמ' 62. טענה זו כלפי שמיא מוזרה, שהרי איסור 'סתם יינם' או 'פת עכו"ם', איננו איסור תורה אלא גזרת חכמים. ראו: בבלי, שבת יז ע"ב; עבודה זרה לו ע"ב; משנה תורה, מאכלות אסורות, יא ג; שו"ע, יו"ד, קכג. מעניין שאייבשיץ עצמו בספרות ההלכתית שלו, בהלכות יין נסך, הביא את הגישות המקלות עד כמה שניתן לעניין סחורה 'בסתם יינם' – זאת בכדי להקל על ישראל ומפני שזוהי פרנסתם של בעלי בתים רבים שאינם יכולים

כאמור, יחסו של ר' דוד שלמה אייבשיץ לגויים שבקרבתו הוא חי השתנה מאוד במהלך חייו. שינוי זה התבטא גם בפרשנות שלו לכוונות לוריאניות, ובאופן שבו הוא תיאר ופישט את רעיון העלאת הניצוצות. בספרו 'ערבי נחל' פיתח אייבשיץ רעיון המובע בכוונת ברכת 'על הצדיקים', המפורטת בספר 'פרי עץ חיים', שלפיו כל מצווה שאדם עושה מבררת ניצוצות הקדושה, אלא שלעתים אין הוא ראוי לשאת את שכרן של המצוות. הניצוצות הללו, שאינם יכולים לעלות מעלה בזכותו של אותו אדם, עוברים לצדיק עד שישוב האדם שעשה אותם בתשובה ויהיה ראוי להעלותם.⁴⁷ אייבשיץ פיתח את הרעיון הלוריאני וביאר סביבו את סירובו של לוט לחזור ולשבת עם אברהם לאחר חורבן סדום, תוך שהוא ביאר את ברכת 'על הצדיקים' ופיתח באופן מוצהר את הרעיון המובא ב'פרי עץ חיים'. זאת הוא עשה בדרך של נובלה קצרה על אודות בני המלך שנשבו למדינה זרה, וכמה קבוצות של בעטל'רס – קבצנים – המסייעים לבני המלך לשוב לארצם ומסייעים לשר הפוגש אותם בדרך להבריח את הגבול. בסיום הדברים כתב ר' דוד שלמה את הדברים הבאים:

ויפה אמר לוט שלא יוכל להיות אצל אאע"ה [אברהם אבינו עליו השלום] כי בהיותו בסדום שהיו כולם רשעי' לכן כשעש' לוט לפעמי' איזה מצוה שלמד מאאע"ה כענין הכנסת אורחים וכדומה אז הוציא ניצוצות, וגם כל אנשי העיר בעשותם לפעמי' איזה מצוה ירש לוט אותם כי דבקו הניצוצות בו (כי גם בני נח בעשותם לפעמים מצות השייכים להם מוציאים ניצוצות ויש להם שכר טוב כערכם) [הדגשה שלי]. (ערבי נחל, א, [חמוש"ד] [סדליקוב תקפ"ה/תקפ"ו], לג ע"א)

הרעיון שפיתח אייבשיץ – שגם אומות העולם, ובהקשר הספציפי הזה אף אנשי סדום – עשויים לברר ניצוצות בעשיית מעשים טובים, איננו פשוט כלל ועיקר. בספרות הקבלה בכלל ובזו הלוריאנית בפרט, ההבחנה בין אדם דקליפה, שאליו שייכים בני אומות העולם, לבין אדם דקדושה, שבו נטועות נשמות ישראל, ברורה וחדה. הדרך היחידה של אומות העולם להשיב ניצוץ אל הקדושה, על פי ספרות הקבלה, היא על ידי גיור גרים.⁴⁸ הפיתוח הפרשני של ר' דוד שלמה מרחיב את המשמעות של העלאת ניצוצות לכלל המעשים הטובים, ולכלל בני האדם, ובכך גם מכליל את אומות העולם ומעשיהן

למכור לגויים יין כשר מפאת יוקרו ובשל קושי רב בתחרות השווקים (ראו: לבושי שר"ד, מוהילוב תקע"ב, עמ' צו, סימן סב, אות קנח). דבריו נידונו גם אצל יעקב כ"ץ, מסורת ומשבר: החברה היהודית במוצאי ימי הביניים, ירושלים תשי"ח, עמ' 31 ובהערה 6, וראו שם בהרחבה הדיון והדעות השונות בעניין זה. הוא הפנה שם להגהות הלבושי שר"ד' על השו"ע, יורה דעה, בסימן קכד.

47 פרי עץ חיים (מאורות נתן), קארעץ תקמ"ב, דף נב ט"ד.

48 ראו: עץ חיים, ב, ירושלים תשמ"ח, עמ' שעא-שעב: נמצא כי לישראל יש להם נר"ן [נפש, רוח, נשמה] מהקדושה [...] אמנם עכו"ם, אין בהם רק בחי' נפש לבד, מצד הנוקבא של הקליפות [...] כי נפשות של האומות הבאים מהקליפות, הנקרא רע ולא טוב, הם נעשים בלא דעת, לכן אין בהם רוחין ונשמתין ג"כ [גם כן]; שער הגלגולים, ירושלים תשמ"ח, עמ' יב-יג, מב-מג, צז-צח. וכן הוא בזהרה, ח"ב, צה ע"א-ע"ב.

הטובים.⁴⁹ זאת בניגוד לדברים שכתב בצעירותו ושמהם כבר טעמנו מעט, שמעידים על הזעם שהיה בו על שאר אומות העולם, כבמילותיו 'לעת הדין יענשו כולם'. הפשטת המושג 'העלאת ניצוצות', במסגרת הפשטה וביאור של כוונות ורעיונות מן הספרות הלוריאנית, מובילה לתובנה שכל מעשה טוב, של כל אדם, מקדם את העולם לתיקונו. תהליך הפרשנות והיצירה לא היה מתאפשר אלמלא הורחב מעגל הלומדים בספרות הקבלה הלוריאנית בכלל, ובספרי היסוד שלה בפרט. שינוי זה עשוי להיות קשור גם לנדודיו של ר' דוד שלמה: בגליציה שתחת השלטון האוסטרו-הונגרי בתקופת הגזרות הקשות או לאחר ביטול חלקן בשנת 1789, בסורוקה שבביסראביה המשופעת שפע גשמי ורווחה כלכלית ליהודיה,⁵⁰ ולבסוף לאחר עלייתו לארץ-ישראל. השינוי עשוי להיות קשור בזמן הכתיבה, בין כתיבתו בראשית חייו הבוגרים לבין הכתיבה בערוב ימיו. אך לכל אלו יש להוסיף גם את העיסוק היצירתי שלו בספרות היסוד הלוריאנית, והשימוש ברעיונות המובעים בה לצורכי תוכחה ומוסר. ביאור כוונות האר"י והפשטתן, תוך ניסיון לחבר את דלת העם עם תהליך התיקון שבכוונות, לא היה מתקיים אלמלא נחשף לספרות היסוד הלוריאנית.

סיכום

ראינו כיצד הדפסת ספרי היסוד בקבלת האר"י התקבלה בשקיקה אצל תלמיד חכם אחד מראשוני החסידים, וכיצד היא השפיעה על דרכי היצירה והמחשבה שלו. הלהט והשקיקה שבהם התקבלו ספרי היסוד הלוריאניים הנדפסים מעידים גם על המחסור בכתיביד של ספרות היסוד בקבלת האר"י, ועל אינדיכותם של המחזיקים בכתיביהיד הללו, שלא נטו לשתף גם תלמידים ותיקים ומצוינים כר' דוד שלמה אייבשיץ. ראינו כיצד יחסו של אייבשיץ לאומות העולם השתנה במהלך כתיבתו האסוציאטיבית והתהפך באופן מפתיע בתקופות מאוחרות יותר של חייו. בחידוש זה חרג אייבשיץ מן המוסכם אצל מקובלים, ואפשר גם לגויים להעלות את ניצוצות הקדושה הנפולים כחלק מתיקון העולם – זאת בעקבות העיסוק האינטנסיבי שלו בספרות הכוונות ובמתן משמעות לכל מעשה ומעשה. עיסוק מעמיק זה לא היה מתאפשר אלמלא נחשפו בפניו ספרי 'עץ חיים' ו'פרי עץ חיים', וזאת הודות למדפיסים בקארעץ (Korzec) בראשית

49 וראו גם דבריו של ר' מנחם נחום מצ'רנוביל, מאור עיניים, סלאוויטא תקנ"ח, צב ט"ד. שם הביא ר' מנחם נחום בשם הבעש"ט: 'כי אפילו גוי שאכל מין מאכל שמלוּבש בו ניצוץ הקדוש ובכח האכילה ההיא נעשה עלייה בצד מה להניצוץ ההוא אף שאינו כל כך כמו בישראל שאכלו. גם כאן ישנה עלייה לניצוץ הטומן במאכל, אלא שזה עולה דווקא כאשר הגוי עושה שירות לישראל. ברם, לדבריו של אייבשיץ הגוי מעלה ניצוץ בכל מעשה טוב שעושה, לאו דווקא לישראל, אלא באמצעות מעשיו הטובים לפי ערכם.

50 ראו: אליהו פלדמן, 'תולדות היהודים בביסראביה', אנציקלופדיה של גלויות, 11, ירושלים תשל"א, עמ' 80-81. על תופעת נדידת רבנים, בעיקר מחוג החסידים, לתחומי ביסראביה בשל עושרה הכלכלי, ראו דבריו העוקצניים של המשכיל אברהם גוטלובר שהביא פלדמן (שם), עמ' 83 ליד הערה 12.

שנות השמונים של המאה השמונה-עשרה.
ממצאים אלו מחזקים את דבריו של זאב גריס, כי הדפסת ספרי הקבלה בכלל, וספרי
'עץ חיים' ו'פרי עץ חיים' בפרט, הביאה לצירופה של שכבת אוכלוסייה נוספת אל
לימוד הקבלי המעמיק. לימוד זה אפשר יצירתיות ופיתוח של רעיונות קבליים, וכן את
המשגתם והנגשתם לציבור משכיל פחות ורחב הרבה יותר. יש לראות את הדפסת ספרי
הקבלה בסוף המאה השמונה-עשרה כאחת מאבני הדרך המשמעותיות בפריחתה של
תנועת החסידות.